

GOED BURGERSCHAPS- ONDERWIJS

9 IJKPUNTEN MET VOORBEEDEN
UIT DE PRAKTIJK

INHOUD

IJKPUNT 1	VISIE Mendelcollege Haarlem Ubbo Emmius Stadskanaal	4
IJKPUNT 2	DOELEN De Amsterdamse Mavo Amsterdam Greijdanus Zwolle	7
IJKPUNT 3	INHOUD Gymnasium Felisenum Velsen Jacobus Fruytier scholengemeenschap Apeldoorn	10
IJKPUNT 4	AANPAK Gymnasium Felisenum Velsen Bonhoeffercollege Castricum	13
IJKPUNT 5	SCHOOLKLIMAAT Corderius College Amersfoort Van Maerlant 's-Hertogenbosch	16
IJKPUNT 6	RESULTATEN Mundus College Amsterdam Greijdanus Zwolle	19
IJKPUNT 7	PROFESSIONALISERING Oranje Nassau College Zoetermeer Montessori Lyceum Groningen	22
IJKPUNT 8	KWALITEITSZORG Cambreur College Dongen RSG Tromp Meesters Steenwijk	25
IJKPUNT 9	VERBINDING GSG Guido Arnhem Lyceum Kralingen Rotterdam	28

VOORWOORD

Voor u ligt de publicatie 'Goed burgerschapsonderwijs: 9 ijkpunten met voorbeelden uit de praktijk'. De publicatie bevat negen ijkpunten - ontwikkeld door de VO-raad, PO-Raad, Stichting School & Veiligheid en Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit onderwijs - die u als checklist of spoorboekje kunt gebruiken bij het vormgeven van kwalitatief goed burgerschapsonderwijs. De ijkpunten beantwoorden twee vragen: wat is goed burgerschapsonderwijs en wat zijn de bouwstenen die we nodig hebben om dat te bereiken?

Iedere school kent een eigen aanpak en context; met achttien korte praktijkverhalen willen we u een goede indruk geven van hoe scholen invulling kunnen geven aan de ijkpunten. We hopen u te inspireren en waar nodig aan te zetten tot actie.

Diverse onderzoeken onderstreepden de afgelopen jaren de noodzaak om aan de slag te gaan met burgerschapsonderwijs. Zo kwam uit de International Civic and Citizenship Education Study (2017) naar voren dat Nederlandse jongeren in het vo substantieel lager scoren op vertrouwen in en betrokkenheid bij de democratie dan jongeren uit landen in de vergelijkingsgroep. Ook rapporteerde de Universiteit van Amsterdam in maart 2021 dat een groot aandeel van de Nederlandse jongeren weinig geïnteresseerd is in politiek en democratie. Het vertrouwen in en de verbinding met de democratie neemt ook af naarmate leerlingen ouder worden en er zijn grote verschillen tussen onderwijssoorten.

Sinds 1 augustus 2021 is de wet die regelt dat scholen burgerschapsonderwijs moeten aanbieden, aangescherpt en verplichtender geworden. Scholen hebben de opdracht om doelgericht en op samenhangende wijze burgerschap en sociale cohesie bij al hun leerlingen te bevorderen. In de kern moeten scholen respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat overbrengen en voorzien in een schoolcultuur die overeenstemt met deze waarden. Daarnaast gaat het om het ontwikkelen van sociale en maatschappelijke competenties die leerlingen in staat stellen om deel te nemen aan de pluriforme democratische samenleving in Nederland.

Voor het onderwijs ligt er dus een belangrijke burgerschapsopdracht, waar we als sector niet van mogen wegkijken. Onder meer met deze publicatie willen we als VO-raad scholen hierbij ondersteunen.

Paul Rosenmöller
Voorzitter VO-raad

IJKPUNT 1

VISIE

ONZE SCHOOL HEEFT EEN DUIDELIJKE VISIE OP BURGERSCHAPSONDERWIJS

Onze visie op burgerschapsonderwijs

- maakt duidelijk waartoe we onze leerlingen willen toerusten,
- is concreet uitgewerkt: maakt duidelijk waarom we welke keuzes maken,
- geeft aan welke schoolcultuur we nastreven,
- strookt met de wettelijke eisen.

Om het burgerschapsonderwijs vorm en inhoud te geven, definieert de school eerst wat ze onder het begrip 'burgerschap' verstaat. Burgerschap verwijst onder andere naar de manier waarop mensen in de samenleving omgaan met elkaar en naar de manier waarop zij omgaan met verschillen, conflicten en minderheden. Ook de verhouding tussen burgers en overheid en de manier waarop beslissingen worden genomen, vallen onder 'burgerschap'.

De school werkt het begrip burgerschap uit op basis van de volgende drie elementen:

1 De mens- en maatschappijvisie van de school

Deze hangt nauw samen met de identiteit van de school. Daarnaast zijn de basiswaarden van de democratische rechtsstaat belangrijke uitgangspunten voor de invulling van burgerschap.

2 De behoeften van leerlingen

De behoeften van leerlingen worden bepaald door bijvoorbeeld de ontwikkelingsfase van leerlingen, het onderwijsniveau, het opleidingsperspectief (vervolgonderwijs,

arbeidsmarkt) en de sociale setting waarin leerlingen opgroeien. Welke gevolgen hebben deze aspecten voor de invulling van het begrip burgerschap?

3 De eisen die de overheid stelt aan burgerschapsonderwijs

Scholen hebben de wettelijke opdracht om burgerschap te bevorderen. De overheid stelt hieraan eisen die aan de hand van het toezichtkader worden getoetst door de onderwijsinspectie.

Mendelcollege Haarlem

‘Burgerschap kan je in ieder vak meenemen’

Op het Mendelcollege is sinds twee jaar bij alle vakken extra aandacht voor socialisatie en persoonsvorming. Rector-bestuurder Jan-Mattijs Heinemeijer vertelt hoe het team dat aanpakt.

“Van oorsprong zijn we een interconfessionele school, maar we zoeken naar het inkleuren van onze identiteit. Voorheen gaf de Bijbel richting, nu is Paarse Vrijdag belangrijk. De waarden die nu belangrijk zijn, hebben te maken met inclusiviteit, identiteit, tolerantie en verdraagzaamheid. Dat betekent niet dat onze identiteit compleet verandert. Onze visie op onderwijs blijft zichtbaar: we verhouden ons van mens tot medemens, we verdiepen ons in elkaar en we veroordelen elkaar niet.”

LESSEN STILLEGGEN

“De burgerschapsopdracht die we als school hebben, richt zich op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Met de kwalificatie zit het bij ons op school wel goed. Maar als we ervoor willen zorgen dat leerlingen de school wendbaar en weerbaar verlaten, hebben socialisatie en persoonsvorming meer aandacht nodig. Daarom hebben we met het team gekeken hoe we die aandachtspunten kunnen inpassen in ons onderwijs. Bij een vak als levensbeschouwing is de link snel gelegd, maar het kan bij alle vakken. In onze gymzaal hangt een banner over verdraagzaamheid en tolerantie, want juist daar kun je het gesprek voeren over die onderwerpen. Een van onze wiskundeleraars legt zijn les stil als hij merkt dat er iets speelt in de klas. Dat is winst, want door het gesprek te blijven voeren, kom je verder. Taal is het medicijn voor inclusiviteit. Die vaardigheid is niet iedereen gegeven, maar je kunt het wel meenemen in sollicitatiegesprekken, zodat duidelijk is waar je als school voor staat.”

ECHTE ONTMOETINGEN

Een van de belangrijkste taken die we hebben, is zorgen dat leerlingen elkaar echt ontmoeten. Want alleen respect voor elkaar hebben, is niet genoeg. Leerlingen moeten zich in elkaar verdiepen om elkaar te kunnen begrijpen. In de praktijk is het niet altijd makkelijk om leerlingen van het vwo en het vmbo elkaar te laten ontmoeten.

Alle jaren en richtingen hebben bij ons in hetzelfde gebouw les. En als er een sportdag is voor de tweede klas, doen we dat in gemixte teams. Ook wordt er op school veel gedebatteerd, omdat het goed is om stil te staan bij andere meningen. Dat draagt allemaal bij aan het stimuleren van medemenselijkheid. Dat is waar het in de kern om draait.

‘Leerlingen moeten zich verdiepen in elkaar om elkaar te kunnen begrijpen’

Als ik het gesprek over burgerschap aanga met het team, zeggen veel collega's: maar dat deed ik toch al lang? Dan vraag ik of ze het ook benoemen. Die bewuste aandacht is heel belangrijk. Daarmee draag je burgerschap uit en betrek je de leerlingen erbij, zodat het ook bij ze blijft hangen.”

Ubbo Emmius Stadskanaal

'DE CENTRALE VRAAG IS: WAT VOOR SCHOOL WIL JE ZIJN?'

HET UBBO EMMIUS ONTWIKKELT SAMEN MET TWEE

ANDERE SCHOLEN EEN LEERGANG WAARIN ZE EEN VISIE

ONTWIKKELEN OP BURGERSCHAP.

De school ziet voor zichzelf een drievoudige opdracht: kwalificeren, socialiseren en persoonsvorming. "Daar-binnen", zegt Gerard van Vliet, voorzitter college van bestuur, "vinden we het belangrijk dat leerlingen een persoonlijke levens- en wereldbeschouwing ontwikkelen, zelf kritisch kunnen nadenken. Onze medewerkers hebben een sterke inhoudelijke betrokkenheid."

Locatiedirecteur Jeroen Baerveldt maakt het werkplezier van de docenten mee, én de inhoudelijke betrokkenheid. "Ze zijn gedreven vanuit onze kernwaarden, zoals 'we willen groeien' en 'iedereen is waardevol'."

PERSOONSVORMING BOVENAAN

Persoonsvorming staat bovenaan in het schoolplan. Voor Van Vliet raakt die alle facetten van onderwijs. "Als je weet wie je bent, kun je makkelijker nadenken over je talenten en je toekomst. Dit denken heeft een belangrijke rol gespeeld bij het ontwikkelen van burgerschap in de school."

Wat houdt burgerschap voor het Ubbo Emmius in? De basis ligt in de drie dimensies van Gert Biesta: politiek-democratisch, sociaal en moreel. Baerveldt: "De eerste kun je verweven in lessen van maatschappijleer en staatsrecht, bij de andere twee is dat niet wenselijk. Het zijn zaken die juist uit gesprekken komen, door nadenken, luisteren naar elkaars ideeën en meningen."

Daarnaast is de omgeving voor het Ubbo Emmius een essentieel punt bij burgerschap, vindt Baerveldt. "Wil je een leerling echt oprecht aanspreken, dan zul je dichtbij zijn eigen wereld moeten blijven."

De school deed al veel op het gebied van burgerschap. Niet alleen in vakken, maar ook in de mentoruren, met de verschillende leerlinggraden en met de dagopeningen. Zodat het een schooloverkoepelende activiteit wordt. "Voldoen aan de wet is niet onze motivatie", vertelt Baerveldt. "Onze drijfveer zit hem in vragen als: wat voor onderwijs wil je geven? Wat wil je dat de leerlingen meekrijgen?"

FOCUS AANBRENGEN

De visie op burgerschap is nog niet klaar. Daarom heeft Van Vliet het initiatief genomen om met twee andere scholen aan de slag te gaan. "Nu willen we focus aanbrengen. In het gesprek met de scholen scherpen we ons denken aan. En we nodigen experts uit zoals Renée van Schoonhoven en Gert Biesta."

Het is niet de bedoeling om een blauwdruk te maken, het gaat erom dat elke school om zijn eigen invulling geeft. Baerveldt: "Dat is prima. De maatschappij en het onderwijs veranderen, daarom blijft het voor ons ook een groeiproces." Van Vliet ziet een belangrijke rol voor bestuurders. "Niet om te bepalen wat een leerling precies moet doen en kennen. Maar vooral de visie: wat is in essentie de opdracht van de school?"

IJKPUNT 2

DOELEN

ONZE SCHOOL HEEFT CONCRETE LEERDOELEN VASTGESTELD

De leerdoelen van ons burgerschapsonderwijs

- zijn gebaseerd op onze visie op burgerschap en op de basiswaarden van de democratische rechtsstaat,
- geven weer welke burgerschapscompetenties - kennis, houdingen en vaardigheden - wij aan leerlingen willen overdragen,
- zijn gespecificeerd naar leerjaar, leerdomein/vak en onderwijsniveau.

De leerdoelen van het burgerschapsonderwijs maken zichtbaar wat de school nastreeft in de persoonsvorming en de sociale en maatschappelijke vorming van leerlingen. De doelen zijn concreet, zodat je er passende aanpakken en leerstof uit kunt afleiden en kunt vaststellen of de leerlingen de leerdoelen hebben bereikt. De leerdoelen zijn opgenomen in het onderwijsprogramma.

Naast de visie van de school, zijn wettelijke eisen bepalend voor de leerdoelen van het burgerschapsonderwijs. De school is wettelijk verplicht om leerdoelen te formuleren die bijdragen aan:

- kennis over en respect voor de basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Het gaat om de volgende basiswaarden: vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip, verdraagzaamheid, autonomie, verantwoordelijkheidsbesef en het afwijzen van onverdraagzaamheid en discriminatie. De school moet aandacht

besteden aan de kennis, houdingen en vaardigheden die bij deze basiswaarden horen.

- de sociale en maatschappelijke vorming van leerlingen. Deze leerdoelen moeten aansluiten bij de kerndoelen die betrekking hebben op sociale en maatschappelijke competenties. Centraal staan: ruimte om jezelf te zijn, ruimte om zelfstandig te handelen, wederzijds respect tonen en rekening houden met anderen.

De Amsterdamse Mavo

'Burgerschap is bij ons de rode draad'

Waar andere scholen burgerschap in hun onderwijs moeten inpassen, is het voor de Amsterdamse Mavo juist het vertrekpunt. Het onderwijs op deze eerste humanistische school van Nederland is erop gericht dat leerlingen betrokken raken bij de wereld om hen heen, zich een gewaardeerd onderdeel voelen van de maatschappij en daaraan een bijdrage gaan leveren.

Martine van Hoogen en Lars Hoogmoed startten in het schooljaar 2016-2017 met de Amsterdamse Mavo. Ze zagen dat veel leerlingen in het mbo de weg niet weten te vinden in de maatschappij en een negatief zelfbeeld hebben. "Om dat te verbeteren, moet je al vroeg beginnen", vindt Van Hoogen. "Daarom besloten wij een eigen mavo op te zetten."

DRIE LEERLIJNEN

Burgerschapsvorming heeft een belangrijke plaats in de drie leerlijnen die als rode draad door het onderwijs lopen: Democratie, Mensenrechten en Participatie. Democratie en Mensenrechten zijn uitgewerkt in thema's die gedurende een periode bij alle vakken aan de orde komen.

De derde leerlijn, Participatie, krijgt zowel binnen als buiten de school gestalte. Vanaf leerjaar 1 worden leerlingen ingedeeld bij het klusteam, het groenteam of een van de andere teams die een taak hebben binnen de school. Daarnaast doen leerlingen ieder schooljaar mee aan twee participatieprojecten buiten de school, zoals maatjesprojecten met ouderen of nieuwkomers.

BURGERBORD

Alles wat leerlingen in het kader van de drie leerlijnen maken, doen en leren, bewaren ze in een persoonlijke digitale omgeving op de website www.burgerbord.nl. Ook ouders en docenten kunnen de ontwikkelingen van de leerlingen via dit platform volgen. "We hebben hier een vak voor ontwikkeld: het Burgerbord-uur", vertelt Van Hoogen. "Daarin gaat het om de samenhang tussen opdrachten en thema's: wat heeft die opdracht over chocolade te maken met mensenrechten? Om de kennis te toetsen sluiten we elke periode af bij het vak Sport met een humanistisch spel, bijvoorbeeld met een variant op Ganzenbord of Zeeslag of met een speurtocht."

**'Aan het eind van de rit
leveren we onze leerlingen
'participatie-proof' af'**

We leveren onze leerlingen aan het eind van de rit 'participatie-proof' af. Ze krijgen een certificaat dat laat zien dat ze de kennis en de houding hebben om actief deel te nemen aan maatschappelijke activiteiten."

TIPS

- Schoolparticipatie is voor iedereen haalbaar.
- Vervang de sportweek een keer door een maatschappelijk georiënteerd thema.
- Voorkom eilandjes in de school en afgesloten klaslokalen waar mensen hun eigen ding doen, want dan gaat het nooit lukken met burgerschap.

Greijdanus Zwolle

‘Wat betekent deze ervaring voor mij en mijn geloof?’

Leerlingen opleiden voor het leven. Dat is de ambitie van de gereformeerde vo-school Greijdanus in Zwolle. Onder de noemer ‘Brede vorming’ is er een doorgaande leerlijn in ontwikkeling waarin de persoonlijke vorming van leerlingen centraal staat. Scheikundedocent en Auctor (zie www.auctoraat.nl) Hans Vogelzang is de aanjager van deze ontwikkeling “Wij vinden het belangrijk dat naast cognitieve vorming ook de persoonlijke vorming een belangrijke plaats heeft in ons onderwijsaanbod.”

Doorgaande leerlijnen

Leerlingen doen op school allerlei ervaringen op die hen vormen als persoon. Maar wel op een systematische manier die is ingebed in het curriculum. Daarom werken alle afdelingen - van praktijkonderwijs tot vwo - aan de ontwikkeling van doorgaande leerlijnen. Daarin is aangegeven welke vormende ervaringen we op welke momenten aanbieden”, vertelt Vogelzang. “Dat kan een debat zijn, een excursie of een gastles, maar ook een opdracht samenwerkend leren of het houden van een presentatie.”

Kijken door een vormingsbril

Hoewel er een breed draagvlak voor is, ervaren sommige docenten burgerschapsvorming ook wel als iets dat ‘er óók nog eens bij komt’. “Maar als zij met de vormingsbril naar hun lespraktijk kijken, blijkt vaak dat ze al heel wat aan vorming doen”, zegt Vogelzang. “Daarom inventariseren we eerst en kijken we vervolgens waar de hiaten zitten. Daar worden nieuwe activiteiten voor ontwikkeld of bestaande activiteiten of werkwijzen aangepast. De werkgroep Vorming bekijkt vervolgens de leerlijnen en geeft er feedback op. Daarbij gebruiken wij onder andere de acht leef- en oefensferen uit het Agora-model: privé, privaat, publiek, politiek en filosofie, kunst, sport en religie.”

Verschillende perspectieven

Om ervoor te zorgen dat leerlingen optimaal profiteren

van hun vormende ervaringen, is het belangrijk dat ze reflecteren op hun ervaringen, weet Vogelzang. Daarom heeft de school een digitaal portfolio ontwikkeld, waarin leerlingen op hun vormende ervaringen reflecteren vanuit vier verschillende perspectieven: vanuit het persoonlijke perspectief (wat betekent het voor mijzelf?), het perspectief van de ander (wat betekent het voor mijn medeleerling, medemens?), het perspectief van de samenleving (wat betekent het voor mijn omgeving, de maatschappij?) en vanuit het christelijke perspectief (hoe verhoudt deze ervaring zich tot God, mijn geloof?).

Een brief schrijven aan jezelf

Vogelzang: “Als leerlingen volgens de leerlijn in de eerste klas bijvoorbeeld een brief schrijven aan zichzelf, reflecteren zij vooral vanuit het eigen perspectief. In een ander leerjaar bezoeken de leerlingen bijvoorbeeld een gebedshuis, een ervaring waarop ze vooral vanuit het vierde, religieuze perspectief reflecteren.

Het is de bedoeling dat de vier perspectieven allemaal ongeveer evenveel aan bod komen. De mentoren voeren regelmatig gesprekken met leerlingen over hun persoonlijke ontwikkeling en de vormende ervaringen die ze hebben opgedaan. Als de mentor signaleert dat een bepaald perspectief is onderbelicht, doet hij of zij suggesties om dat hiaat op te vullen.

IJKPUNT 3

INHOUD

ONZE SCHOOL HEEFT EEN SAMENHANGEND BURGERSCHAPS- CURRICULUM, DAT WE OOK REALISEREN

Ons burgerschapscurriculum

- omvat alle inhouden die nodig zijn om de leerdoelen te bereiken,
- is logisch opgebouwd en is goed afgestemd op de leerjaren en de leergebieden,
- sluit aan bij de behoeften van onze leerlingen,
- sluit aan bij de actualiteit en bij het belang van de samenleving.

Het burgerschapsonderwijs heeft een plaats in de verschillende leerjaren en in verschillende leergebieden. Het curriculum is logisch opgebouwd en goed geordend. Er is sprake van een doorgaande lijn, zowel in de opbouw en ordening van de leerstof als in de te ontwikkelen competenties. Er zijn herkenbare leerlijnen en het is duidelijk in welke contexten en op welke manieren er aan de leerdoelen wordt gewerkt.

De inhoud van het burgerschapsonderwijs is afgestemd op de behoeften van de leerlingen. Die behoeften kunnen uiteenlopen doordat de leefwereld van leerlingen sterk kan verschillen. Om het burgerschapscurriculum optimaal af te stemmen op de eigen leerlingenpopulatie,

betreft de school leerlingen bij de invulling van het burgerschapsonderwijs.

Omdat het belang van de samenleving in burgerschapsvorming een belangrijke rol speelt, is er in het burgerschapsonderwijs aandacht voor de actualiteit. Het aanbod sluit, als dat wenselijk is, aan bij de actualiteit én is altijd verbonden met de leerdoelen. Zo is er sprake van een samenhangend burgerschapscurriculum.

Gymnasium Felisenum Velsen

UNITED WORLD COLLEGES

Om 'veilig te landen' op de middelbare school en te groeien in burgerschap, oefenen de brugklassers van het Felisenum in de mentorlessen de eerste zes weken hun sociale vaardigheden. Ook het UWC-project (United World Colleges Nederland) staat op het programma: een wereldwijde onderwijsbeweging die mensen, landen en culturen samenbrengt voor een vreedzame en duurzame wereld.

Het UWC-project bestaat uit drie intensieve trainingsdagen. Op de eerste dag zijn de leerlingen vooral bezig met zichzelf: wie ben ik, wat zijn mijn waarden? "Dan komen ze erachter dat iedereen op zijn eigen 'berg' zit", zegt Luka van Schie, die de kinderen bij het project begeleidt. "En dat je soms even naar beneden of verder vooruit moet kijken om de ander te zien. Dan maken ze de stap naar de ander, de klas met leerlingen die allemaal van elkaar verschillen, en vervolgens naar de buitenwereld. Daarbij komen er verschillende maatschappelijke thema's voorbij, zoals diversiteit, waarden en normen en de manier waarop we in de samenleving met elkaar omgaan."

"Het mooie is dat ik als mentor gedurende het schooljaar steeds kan teruggrijpen naar het UWC-project; zowel inhoudelijk als qua werkvormen, want er horen vele spelletjes en opdrachten bij. In de volgende leerjaren wordt er op themadagen en met beroepsoriëntaties op het project voortgeborduurd."

Eilandenspel

Het UWC-project brengt echt iets teweeg bij de brugklassers en geeft een boost aan burgerschap. Dat gebeurt bijvoorbeeld in het eilandenspel, waarbij de klas wordt verdeeld in drie groepen die allemaal een eigen 'eiland' – een deel van de ruimte – moeten versieren. Ze moeten daarvoor knutselmateriaal opvragen bij één van de trainers, 'de burgemeester.'

"Wat de leerlingen niet weten, is dat op voorhand is bepaald dat eiland A wint en eiland C de laatste wordt",

vertelt Van Schie. "Dat wordt in de loop van het spel duidelijk. Groep A krijgt bijvoorbeeld veel makkelijker knutselmateriaal. Groep C voelt zich steeds meer benadeeld en als eiland A wint, brandt het los. In het nagesprek blijkt altijd dat de leerlingen van eiland A zich er niet van bewust waren dat ze werden voorgetrokken. Ze hadden weinig meegekregen van wat er om hen heen gebeurde. Zij kregen immers genoeg versierspullen en konden lekker aan de slag. Je hoort tijdens het spel ook vaak, als iemand van eiland C iets roept naar eiland A: 'Je moet gewoon beter je best doen.'"

Van Schie herinnert zich een nagesprek waarin een leerling met een Marokkaanse achtergrond vertelde dat hij op straat bijna wekelijks wordt aangesproken door de politie. Dat maakte veel los bij de andere leerlingen, die dat nooit meemaken. "Door het eilandenspel waren zij zich ervan bewust geworden dat je, zeker als je je in een bevoorrechte positie bevindt, lang niet altijd weet welke verschillen er zijn. Samen dit spel spelen, creëert een heel mooie band. Dat komt dan weer terug in het DNA van de school."

Jacobus Fruytier scholengemeenschap Apeldoorn

'In ieder journal zit een haakje naar een mogelijke les'

DOCENT NEDERLANDS INEKE VAN ASSELT HAD
BEHOEFTE AAN ACTUEEL, ACTIVEREND EN
FLEXIBEL LESMATERIAAL. SAMEN MET EEN
COLLEGA ONTWIKKELDE ZE LESSEN NEDERLANDS
MET BURGERSCHAP ALS ONDERLIGGENDE BASIS.

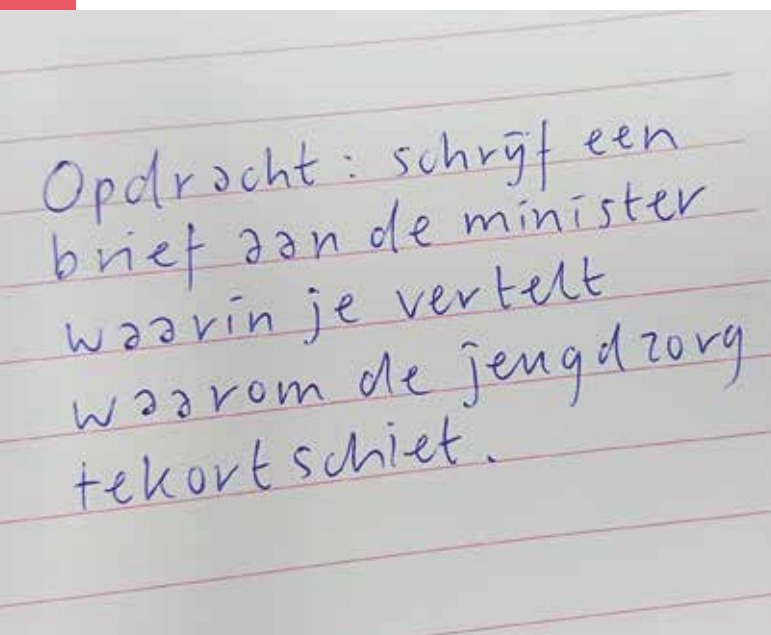
"In mijn lessen gebruik ik bronnen die leerlingen vanuit een ander perspectief leren kijken. Het is niet moeilijk die te vinden, in ieder journal zit wel een haakje naar een mogelijke les. Op de website Ted.com staan veel mooi presentaties, zoals die van Zak Ebrahim: Ik ben de zoon van een terrorist. Aan de hand van zo'n video kan ik een les geven die niet alleen over de opbouw van een presentatie gaat, maar ook over vragen als: hoe sta je in het leven?"

De 4 mei-lezing van het Nationaal Comité 4 en 5 mei geeft aanleiding om niet alleen over de tekstopbouw te praten, maar ook over vrijheid en wat dat betekent. Voor schrijfvaardigheid laat ik de leerlingen een artikel over Noa Pothoven lezen, het meisje dat op 17-jarige leeftijd euthanasie pleegde. Dan komen er altijd veel vragen los: waarom kon niemand haar helpen en mag euthanasie voor jongeren eigenlijk wel? Een opdracht hierbij is bijvoorbeeld: schrijf een brief aan de minister waarin je vertelt waarom jeugdzorg tekortschiet. Of we houden een debat over euthanasie. Bij dit soort onderwerpen ben ik altijd extra alert op wat het doet met leerlingen. Want het is niet de bedoeling dat leerlingen van streek raken, maar wel dat deze onderwerpen de stof dichterbij brengen."

SCHRIJFOPDRACHTEN VAN HOOG NIVEAU

"Omdat ik het belangrijk vind dat leerlingen naar buiten gaan, geef ik ook opdrachten als: interview iemand die ouder is dan 67 over wat hij heeft betekend voor de maatschappij of over wat hij geleerd heeft. Er werd veel gemopperd toen ik die opdracht gaf, maar de leerlingen kwamen trots terug met grootse verhalen. Vervolgens heb ik ze gevraagd wat ze geleerd hebben van die persoon. Dat leverde schrijfopdrachten op die ver boven het niveau van het jaar daarvoor lagen.

Ik wil dat mijn leerlingen benieuwd zijn naar de ander en zich afvragen wat ze zelf vinden. Daarin zie ik ze groeien, ze worden genuanceerder in hun antwoorden. In mijn lessen krijgen de christelijke waarden ook een plek. Ik vind het belangrijk dat mijn leerlingen vanuit die houding een mooie en waardevolle bijdrage leveren aan burgerschap in onze maatschappij. Een van de belangrijkste onderdelen bij het vak Nederlands vind ik argumenteren. Ik wil ze leren breder na te denken en hun eigen mening te vormen, wat die ook is. "

IJKPUNT 4

AANPAK

ONZE SCHOOL GEBRUIKT AANPAKKEN EN MATERIALEN DIE PASSEN BIJ ONZE VISIE EN ONZE LEERDOELEN

- De methoden, materialen en activiteiten die wij inzetten, sluiten aan bij onze visie en bij de leerdoelen van ons burgerschapsonderwijs.
- Wij laten leerlingen kennismaken met de omgeving van de school, met de samenleving en met werelden waarmee ze niet bekend zijn.
- Wij zorgen ervoor dat leerlingen op school burgerschapscompetenties kunnen oefenen.

Behalve de activiteiten en materialen, is ook de pedagogisch-didactische aanpak afgestemd op de geformuleerde visie en leerdoelen van het burgerschapsonderwijs. Dat is zichtbaar in het handelen van leraren. Zij stimuleren een actieve en betrokken leerhouding en stemmen

de instructie, de begeleiding en de werkvormen af op de leerdoelen en op de ontwikkelingsfase en de belangstelling van de leerlingen. De leraar heeft oog voor individuele behoeften van leerlingen en voor mogelijke risico's, die samenhangen met hun leefwereld, bijvoorbeeld vooroordelen of discriminatie.

De school creëert situaties waarin leerlingen burgerschapscompetenties kunnen oefenen. Daarnaast grijpen leraren en andere medewerkers alledaagse situaties hiervoor aan.

Al deze aspecten zijn onderdeel van een integrale, samenhangende en doelgerichte aanpak van het burgerschapsonderwijs. De school heeft het eigenaarschap van het burgerschapsonderwijs breed belegd, zodat burgerschap echt leeft binnen de school.

Gymnasium Felisenum Velsen

'Deze school is een tweede huiskamer voor leerlingen'

IN DE BURGERSCHAPSVORMING OP HET FELISENUM IN VELSEN DRAAIT HET OM DE MANIER WAAROP DE LEDEN VAN DEZE LEERGEMEENSCHAP MET ELKAAR OMGAAN, VERTELLEN RECTOR MARCEL KEMPER EN DOCENT KLASSIEKE TALEN LUKA VAN SCHIE. DE MENTORLESSEN SPELEN DAARBIJ EEN BELANGRIJKE ROL. KEMPER: "JE KUNT BIJ VERSCHILLENDE VAKKEN VERHALEN VERTELLEN EN MOOIE VOORBEELDEN LATEN ZIEN VAN HOE MENSEN MET ELKAAR OMGAAN, MAAR IN ESSENTIE GAAT HET VOORAL OM HOE JE BURGERSCHAP ZELF VORMGEEFT."

Kemper heeft de laatste tijd, onder meer doordat hij bezig was met het schoolplan, veel nagedacht over burgerschap en over het DNA van de school: waar staan we voor? "Onze leerlingen hebben de mogelijkheden om straks in de maatschappij een rol van betekenis te spelen en moeten dus leren omgaan met ingewikkelde problemen, waarover debat en discussie is. Maar ook is het belangrijk dat ze leren hoe je met elkaar omgaat als er een conflict is, hoe je samenwerkt of hoe je omgaat met leerlingen die 'anders' zijn."

Mentorlessen leidend

Kemper ziet in zijn school dat leerlingen prettig omgaan met medeleerlingen waarmee iets bijzonders aan de hand is, bijvoorbeeld een blinde leerling of leerlingen met autisme. Het is vanzelfsprekend dat zij door andere leerlingen worden opgevangen en ondersteund. Dit 'omzien naar elkaar' is heel belangrijk op deze school, vertelt docent Klassieke talen Luka van Schie: "Natuurlijk gaat het ook wel eens mis. Dan staan we daar in ons mentorprogramma bij stil. De mentorlessen zijn bij ons op school leidend voor de wijze waarop burgerschap vorm en inhoud krijgt. De mentoren hebben deze lessen in samenspraak met de leercoördinatoren en de schoolleiding ontwikkeld."

TIPS

Bij vrijwel alle vakken kun je aandacht besteden aan burgerschap: bij Latijn en Grieks, maar ook bij literatuurgeschiedenis. Zeker in de bovenbouw. Je opent dan een schat aan verhalen uit de klassieke oudheid en kunt daar talloze maatschappelijke thema's op loslaten. Daar komen zeer waardevolle discussies uit voort."

Bonhoeffercollege Castricum

Leerlingenparlement: gevraagd en ongevraagd advies

Op het Bonhoeffercollege in Castricum is burger-schapsonderwijs verweven in het lesprogramma en komt het aan bod in verschillende activiteiten, waaronder het Leerlingenparlement. Rector Marga Nievelstein ziet positieve effecten onder meer in de schoolcultuur, de goede sfeer en de openheid.

Wie het Bonhoeffercollege binnenkomt maakt direct kennis met de kernwaarden, die prominent aan de muur prijken: vertrouwen, vrijheid en verantwoordelijkheid. De drie V's zijn ontleend aan het leven en denken van de naamgever van de school, de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer (1906-1945). "Ze staan voor begrippen als tolerant zijn naar een ander, mogen zijn wie je bent en kritisch kijken naar jezelf", zegt Nievelstein. "We hebben de kernwaarden vertaald naar een eigentijdse missie en visie. De missie schetst wie de school is en de visie zet daar nog een tandje bij met een beschrijving van 'de ideale school.'"

Leerlingenparlement

Sinds een jaar of vijf is er een Leerlingenparlement, waarin klassenvertegenwoordigers vier keer per jaar bij elkaar komen om de mening van hun klas te uiten over allerlei zaken die zich op school afspelen. Jort Jacobs, de voorzitter van de Leerlingenraad die het parlement organiseert, brengt na een parlementsvergadering altijd verslag uit bij Nievelstein. "Hij splitst dan heel mooi de zaken die van belang zijn voor afdelingsleiders en de dingen die relevant zijn voor mij. We hebben een zeer goede samenwerking."

Hoor en wederhoor

Jort Jacobs (16) vormt samen met Per van der Kolk (18) de drijvende kracht van het Leerlingenparlement dat vier keer per jaar plaatsvindt. Ze volgden de tweedaagse MR-cursus bij het LAKS. Jort: "We delen het Leerlingenparlement altijd op in vier lokalen: de brugklassen, de tweede klas, de derde klas en de bovenbouw. In elk lokaal zitten een voorzitter en notulist. Elke (mentor)klas heeft één of twee vertegenwoordigers, die in hun klas de mening polsen over minimaal zes onderwerpen, die wij voorafgaand aan een parlement per e-mail met ze delen. Soms komen ze ook zelf met punten."

Per: "In de eigen klas kan de meningsvorming dan al op gang komen. Binnen het parlement volgt er aan de hand van stellingen en vragen een discussie met de andere aanwezigen over de punten die spelen en over mogelijke oplossingen. Wij geven gevraagd en ongevraagd advies."

'Er wordt zeker geluisterd naar onze mening'

Voorbeelden van onderwerpen zijn: de Startdag (de eerste lesdag op school) en het feit dat het huiswerk vanaf dit jaar door alle docenten eensgezind aan de Studiewijzer wordt toegevoegd. Ook het 70-minuten rooster was voer voor discussie, vertelt Jort: "Dan ga je zaken afwegen, zoals de concentratie van een leerling en het vermogen van een docent om ruim een uur te boeien. Zo kom je tot een gezamenlijk standpunt. Uiteindelijk zijn de lessen 50 minuten gebleven. Er wordt zeker geluisterd naar onze mening. De keren dat het MT niet heeft geluisterd, hebben ze ook niet naar de mening van de medewerkers of ouders gevraagd, dus ik denk dat we ongeveer net zo belangrijk worden gevonden."

Hoog op het verlanglijstje staat al geruime tijd een kantine met verse broodjes. Per: "Een fel punt. De hoge kosten worden telkens opgevoerd, maar de wens blijft leven... misschien moeten we eens een pleidooi schrijven."

IJKPUNT 5

SCHOOLKLIMAAT

ONZE SCHOOL HEEFT EEN KLIMAAT DAT PAST BIJ DE LEERDOELEN VAN ONS BURGERSCHAPSONDERWIJS

- In het schoolklimaat zie je onze visie op burgerschap terug.
- Wij bieden leerlingen een veilig en open klimaat waarin ruimte is voor verschillen en gevoelige onderwerpen besproken kunnen worden.
- Wij hebben als team afspraken gemaakt over de wijze waarop wij onze pedagogische en didactische aanpak afstemmen op de leerdoelen van het burgerschapsonderwijs.
- Wij leven voor wat wij onder 'goed burgerschap' verstaan.

In burgerschapsonderwijs spelen het leren door ervaren en het leren van hoe anderen met elkaar omgaan een belangrijke rol. Daarom is het zo belangrijk dat we de visie en leerdoelen van het burgerschapsonderwijs terugzien in het schoolklimaat.

Zo is er sprake van een goede interactie tussen het team en de leerlingen, zodat leerlingen dagelijks goede voorbeelden zien van sociaal gedrag. Medewerkers leven 'goed burgerschap' voor. 'Practise what you preach' is essentieel voor goed burgerschapsonderwijs. Er is sprake van een veilig pedagogisch klimaat, er zijn gedragsregels voor leerlingen en medewerkers, leerlingen oefenen sociale en maatschappelijke competenties en leren om problemen en conflicten zo mogelijk zelf op te lossen.

Doordat de school leerlingen actief betreft bij de ontwikkeling en uitvoering van het burgerschapsonderwijs, voelen zij zich (mede)eigenaar.

Corderius College Amersfoort

Duo Penotti

Een relatief klein incident bracht op het Corderius College in Amersfoort een beweging op gang die zich richt op versterking van de sociale veiligheid en het tegengaan van pesten en discriminatie. Een tweedaagse pelgrimstocht werd het startpunt van een beweging, die inmiddels bekend staat als Duo Penotti.

Het begon met klachten over een groepje leerlingen dat anderen een onveilig gevoel gaf, zegt vertrouwenspersoon Esther Ocheng. Zij greep het voorval aan om met een groep leerlingen met verschillende etnische achtergronden in gesprek te gaan over discriminatie.

PELGRIMSTOCHT

Ocheng organiseerde een tweedaagse pelgrimstocht waaraan veertien leerlingen en vijf docenten meededen. Tijdens een lange wandeling van 17 kilometer voerden ze gesprekken met elkaar. “Je komt dan in een soort vertraging waardoor rust en openheid ontstaat. Daardoor luister je beter naar elkaar. Na de wandeling hebben we een workshop aangeboden met allerlei oefeningen en werkvormen om elkaar beter te leren kennen, verhalen te delen en het belang van openheid en respect te ervaren.

Die houding van openheid en respect hebben de leerlingen aan het eind van de pelgrimage in praktijk gebracht in

een ‘leerling-arena’, waarin ze hun persoonlijke verhaal vertellen en elkaar vragen stellen. De leraren zitten er in een kring omheen en luisteren. “We waren allemaal onder de indruk”, vertelt Ocheng. “Ook de leerlingen waren ontroerd door de openheid, het respect en de betrokkenheid.”

LEERLINGEN NEMEN HET INITIATIEF

De Whatsappgroep ‘Duo Penotti’ die leerlingen na de pelgrimage startten, bleek een goed podium om ervaringen, berichten en filmpjes te delen die te maken hebben met veiligheid en discriminatie. Inmiddels zijn er zo’n tachtig leerlingen en leraren bij aangesloten. “Er zijn werkgroepen van leerlingen en leraren ontstaan, rond thema’s als Gender Sexuality Alliance en lokale politiek. Een groep leerlingen geeft inmiddels in de brugklassen les over onderwerpen die zij belangrijk vinden om je veilig en thuis te voelen op school.

Artikel 1, het landelijk expertisecentrum op het gebied van discriminatie, hoorde van Duo Penotti en benaderde Ocheng. Zij vroegen welke rol zij konden spelen. Ocheng stelde een training voor de leerlingen voor. Inmiddels heeft de eerste training over discriminatie plaatsgevonden.”

SCHOOLCULTUUR

De persoonlijke drive van de betrokken leerlingen en docenten maakt Duo Penotti als beweging sterk. Maar volgens Ocheng spelen de schoolcultuur en de schoolleiding een onmisbare rol. “Het management denkt mee, geeft vertrouwen en faciliteert. De schoolleiding stelde tijd en middelen ter beschikking voor de pelgrimstocht, maar heeft ons ook een vast flexuur gegeven om de ontwikkeling te borgen en te verbreden.”

Leerlingen geven aan dat ze zich bewust zijn geworden van hun eigen vooroordelen en daardoor hun houding hebben veranderd, dat ze meer zichzelf durven zijn en dat ze actief durven opstaan tegen pesten en discriminatie. Ze merken dat ze invloed kunnen uitoefenen en nemen initiatief dat beloofd wordt.

Van Maerlant 's-Hertogenbosch

Turkse bruiloft

Het Van Maerlant in Den Bosch beschouwt de school als oefenplaats waar leerlingen zich al doende burgerschapsvaardigheden eigen maken. Voorleven en voorbeeldgedrag spelen daarbij een belangrijke rol. "De manier waarop we op school met elkaar omgaan, moet model staan voor de samenleving", zegt locatiedirecteur Tiny de Groot.

De Groot beschouwt de school als een mini-maatschappij die model staat voor de manier waarop mensen in de samenleving met elkaar om moeten gaan. Vertrouwen speelt een belangrijke rol in de mini-samenleving Van Maerlant. De jassen hangen niet in lockers, maar gewoon in de gangen. Leerlingen krijgen alle ruimte om eigen ideeën, plannen, voorstellen of 'ondernemingen' uit te voeren. "Ze vinden het fijn om veel vertrouwen te krijgen", zegt De Groot. "Maar wie het vertrouwen beschaamt wordt aangepakt. Want, net zoals in de samenleving, word je hier op school aangesproken op je gedrag. Als onze bovenbouwleerlingen overlast veroorzaken bij winkels en eettentjes in de buurt, dan zijn we resoluut. Dan gaat er drie weken lang niemand meer de wijk in. Daarna mogen ze het weer proberen."

"Naast vertrouwen, zijn openheid en respect belangrijke waarden, die binnen de schoolgemeenschap worden voorgeleefd. Iedereen weet: als we een meningsverschil hebben gaan we hierover open met elkaar in gesprek.

We denken niet in categorieën of tegenstellingen en er is geen sprake van wij en zij. Natuurlijk is er wel eens onenigheid, maar in het algemeen valt op dat er in de school een prettige en veilige sfeer heerst."

'We onderscheiden ons door onze relatie'

Volgens De Groot speelt daarbij onder meer een rol dat het gaat om een kleine school met 700 leerlingen. "Vrijwel iedereen kent elkaar. Dat draagt bij aan de prettige sfeer en goede verhoudingen. Onze vier conciërges hebben bijvoorbeeld al onze leerlingen in beeld; daar werken we bewust aan. Er loopt nooit een onbekende in de school die er niet hoort. Dat versterkt het gevoel van veiligheid binnen de school."

De Groot is positief over de manier waarop de school burgerschapsvorming vormgeeft. De aandacht voor het omgaan met elkaar werpt vruchten af: "Veel oud-leerlingen komen spontaan nog eens langs op school: om te vertellen over hun opleiding of om een nieuwe auto te laten zien. Dat is voor ons een graadmeter voor de waarde van ons burgerschapsonderwijs.

We onderscheiden ons door de relatie. Een collega werd onlangs bijvoorbeeld uitgenodigd voor een bruiloft in Turkije, omdat hij als voormalige mentor van de bruid zo veel voor haar had betekend."

IJKPUNT 6

RESULTATEN

ONZE SCHOOL HEEFT INZICHT IN DE RESULTATEN VAN ONS BURGERSCHAPSONDERWIJS

- We brengen in kaart of de leerlingen de leerdoelen van het burgerschapsonderwijs bereiken.
- We stemmen het aanbod af op wat leerlingen nodig hebben en hebben geleerd.
- We gebruiken een betrouwbaar instrument/methode en relevante criteria om de resultaten van ons burgerschapsonderwijs vast te stellen.

De wet schrijft voor dat scholen de leerresultaten van het burgerschapsonderwijs in kaart brengen. De school kan dat op verschillende manieren doen, bijvoorbeeld door middel van een portfolio en/of door gestandaardiseerde toetsen te gebruiken. Er zijn in Nederland op dit moment (2021) enkele gestandaardiseerde instrumenten beschikbaar waarmee scholen de burgerschapscompetenties van leerlingen in kaart kunnen brengen. Ook kan de school methoden combineren.

Het in kaart brengen van de resultaten van het burgerschapsonderwijs is onderdeel van de kwaliteitscyclus: de school gebruikt de uitkomsten om het burgerschapsonderwijs te verbeteren.

Als het erom gaat inzicht te krijgen in de resultaten van het burgerschapsonderwijs, is er een aantal aandachtspunten:

- Het is duidelijk welke kennis, houdingen en vaardigheden worden beoordeeld en er is een eenduidige beoordelingsnorm.
- De resultaten worden gerelateerd aan een betekenisvol referentiepunt, zoals een landelijk gemiddelde.
- Bij het vaststellen van het gewenste beheersingsniveau kunnen kenmerken van de leerlingenpopulatie een rol spelen. Moeten alle leerlingen hetzelfde beheersingsniveau bereiken?
- De toetsing is gekoppeld aan de leerdoelen en het is duidelijk welke leerdoelen op welke wijze worden getoetst.

Mundus College Amsterdam

Van straatcultuur naar schoolcultuur

Sinds 2017 volgen de leerlingen van het Mundus College voor praktijkonderwijs en vmbo, twee uur per week het vak Persoonsvorming & Socialisatie.' Politicologe Maxe de Rijk is een van de docenten die dit vak heeft ontwikkeld en onderwijst. "Ik krijg van collega's terug dat leerlingen beter gesprekken voeren en beter kunnen omgaan met verschillen."

Met het vak Persoonsvorming & Socialisatie (P&S) wil de school leerlingen optimaal voorbereiden op deelname aan de samenleving. De school uit Amsterdam-West kent een zeer diverse leerlingenpopulatie en rond de tachtig procent van hen leeft onder de armoedegrens. De Rijk: "Veel leerlingen komen hier binnen met een geknakt zelfbeeld, hebben ervaringen met discriminatie en kunnen maar moeilijk hun plek vinden in de maatschappij. Er heerste bij de leerlingen meer een straatcultuur dan een schoolcultuur. Daar wilden we wat aan doen.

RUBRICS

Bij P&S draait het erom dat de leerling zichzelf en de wereld om zich heen beter gaat begrijpen. Alle maatschappelijke en persoonlijke onderwerpen worden

besproken. Bij P&S komen negen vaardigheden gericht aan bod: samenwerken, emoties herkennen, presenteren, kritisch denken, reflecteren, argumenteren, keuzes maken, verantwoordelijk gedragen, feedback geven & ontvangen en het voeren van gesprekken. Dat gebeurt op allerlei manieren. Zo gaan de leerlingen met elkaar en met anderen in gesprek, ze bekijken video's en maken allerlei opdrachten.

'We zien dat leerlingen opener worden en dat hun zelfbewustzijn groeit dankzij de P&S lessen'

Leerlingen brengen met behulp van rubrics zelf hun voortgang in kaart. "Iedere twee weken staat er bij P&S een andere vaardigheid centraal, los van de thema's die in die lessen worden behandeld. Na twee weken bespreken leerlingen met elkaar hun ingevulde rubrics. Leerlingen helpen elkaar ook, "vind je het moeilijk om je mening te geven, wat kunnen we hier dan aan doen?" We merken dat leerlingen het interessant vinden om hun eigen ontwikkeling te kunnen volgen. Voor docenten zijn de ingevulde rubrics een belangrijk referentiepunt voor de kwaliteit van ons onderwijs en een waardevolle informatiebron voor voortgangsbesprekingen.

BSM

Het Mundus College doet sinds twee jaar mee aan de gestandaardiseerde Burgerschapsmeting (BSM) van de UvA om beter zicht te krijgen op burgerschapscompetenties en -gedrag van leerlingen. In deze meting staan democratisch handelen, maatschappelijk verantwoord handelen, omgaan met conflicten en omgaan met verschillen als domeinen centraal. De vragenlijst kan bij leerlingen van klas 1, 2 en 3 worden afgenomen. Resultaten kunnen worden afgezet tegen (verschillende) benchmarks. "We verwachten de komende jaren waardevolle data te verkrijgen waarmee we kunnen checken of wat we doen goed is"

TIP

Maak tijd vrij voor burgerschapsvorming. Bij het Mundus staat het twee uur per week op het rooster. Dan heb je een vak te vullen. En bied docenten trainingen aan waarin ze leren hoe ze het vak kunnen geven.

Greijdanus Zwolle

Reflecteren in plaats van meten

De gereformeerde vo-school Greijdanus besteedt veel aandacht aan persoonlijke vorming van haar leerlingen. De school werkt aan een leerlijn voor persoonlijke vorming en heeft een digitaal portfolio ontwikkeld als instrument waarmee leerlingen reflecteren op hun vormende ervaringen. Zo krijgen leerlingen en docenten zicht op de resultaten van het vormingsonderwijs.

“We werken aan een aparte 'vormingslijn' waarin alle vormende ervaringen die worden aangeboden systematisch door docenten worden genoteerd. Aan het woord is Hans Vogelzang, docent scheikunde, auctor en aanjager. “De vormingslijn willen we staven aan acht leef- en oefensferen uit het Agora-model, te weten: privé, privaat, publiek, politiek en filosofie, kunst, sport en religie. Je kunt de vormingslijn in wording zien als een soort PTA. Op alle locaties van het Greijdanus werken docenten op dit moment uit welke vormende lessen en ervaringen zij hun leerlingen aanbieden. Na de inventarisatie willen we dit jaar bekijken of alle leef- en oefensferen voldoende aan bod komen. Uiteindelijk leidt dit tot een overzicht van de brugklas tot en met de examenklassen.

REFLECTIE:

Vogelzang: “Leerlingen reflecteren aan de hand van het portfolio op hun persoonlijke vorming. Zij bepalen zelf wat ze opnemen in het portfolio en daarmee ook wat voor hen wel en niet vormende ervaringen zijn geweest. Ook bepalen leerlingen zelf welke docenten toegang krijgen tot het portfolio.”

Aan de hand van reflectie op persoonlijke vorming krijgen leerlingen en leraren zicht op leeropbrengsten. Resultaten worden dus niet echt gemeten. Greijdanus volgt hiermee de ideeën van pedagoog Gert Biesta, fervent pleitbezorger van persoonlijke vorming van leerlingen in het onderwijs. In de visie van de school is

het niet zinvol om te meten en te toetsen: het heeft geen positieve invloed op de persoonlijke ontwikkeling of de burgerschapsvorming. Daarom stimuleert Greijdanus leerlingen om na te denken over en te reflecteren op vormende ervaringen, zonder dat daar een cijfer voor wordt gegeven. Meten en toetsen is vervangen door nadenken en reflecteren.

‘Dit jaar wil ik dat al onze leerlingen tenminste op één vormende ervaring hebben gereflecteerd’

HOE VERDER

Vogelzang: “Om het vormingsonderwijs verder te ontwikkelen proberen we door middel van kleine onderzoekjes te achterhalen wat de impact van vormende ervaringen of reflecties is. Zo vullen leerlingen die vrijwilligerswerk doen voor ‘ZwolleDoet!’ binnenkort een vragenlijst in over wat ze hebben geleerd en wat een volgende keer beter kan. Ook interviewen we leerlingen over vormende ervaringen die worden aangeboden in het mentoraat. Wat vinden zij ervan en wat kan anders? Het opzetten van de onderzoekjes staat nog in de kinderschoenen. Maar dat we daar systematisch aan gaan werken is zeker.”

Het Auctorat

In navolging van het lectoraat in het hbo en het practoraat in het mbo, heeft Greijdanus een zogenoemd ‘Auctorat Brede Vorming’ opgericht, een ‘vindplaats voor onderzoek en ontwikkeling’, zoals de school het noemt. Door kennis uit onderzoek te vertalen naar de praktijk, draagt een auctorat bij aan gefundeerde onderwijsontwikkeling. (zie www.auctorat.nl)

IJKPUNT 7

PROFESSIONALISERING

ONZE SCHOOL HEEFT EEN KWALITEITS- CULTUUR DIE ONDERSTEUNEND IS AAN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS

- **Onze leraren zijn bekwaam om burgerschapsonderwijs te geven en ontwikkelen hun bekwaamheid door deel te nemen aan professionaliseringsactiviteiten.**
- **Taken en verantwoordelijkheden zijn duidelijk belegd, we weten van elkaar hoe we burgerschapsonderwijs geven en we geven elkaar feedback.**
- **Wij betrekken leerlingen en ouders bij de inrichting en de uitvoering van burgerschapsonderwijs.**
- **Wij schakelen externe deskundigen in als dat wenselijk is.**

De invulling van burgerschapsonderwijs is veranderlijk, omdat het aansluit bij de actualiteit en bij wat er gebeurt in het leven van jongeren. Daarnaast gaat het bij burgerschap om – soms botsende – waarden, iets dat ‘lastige’ gesprekken met zich mee kan brengen. Deze kenmerken van burgerschapsonderwijs vereisen een professionele kwaliteitscultuur. Dat betekent dat leraren afspraken hebben gemaakt (én nakomen) over een aanpak, dat zij samenwerken en elkaar vertrouwen. Zij worden ondersteund en gefaciliteerd om hun bekwaamheden op dit gebied verder te ontwikkelen.

Schoolleiding en personeelsleden bewaken en verbeteren de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs en het is transparant hoe zij dat doen. Kwaliteitszorg en onder-

wijskundig leiderschap zijn goed georganiseerd en voor iedereen herkenbaar.

De school heeft specialismen in huis voor zorg en begeleiding van individuele leerlingen. Mede vanwege mogelijke risico's of uitdagingen op het terrein van burgerschap, sluiten die specialismen aan bij de maatschappelijke context van de school en bij de kenmerken van leerlingen.

Oranje Nassau College Zoetermeer

'Burgerschap, anti-pestbeleid en sociale veiligheid vormen een totaalpakket'

"Burgerschap en sociale veiligheid liggen in elkaars verlengde en hangen nauw met elkaar samen", zegt Steffan Groenenberg, coördinator sociale veiligheid op de vmbo-locatie van het Oranje Nassau College. "Alle zeven units van de school hebben inmiddels een coördinator aangewezen die sociale veiligheid in het takenpakket heeft. Samen met de hoofdconciërge, een pedagogisch medewerker en de zorgcoördinatoren werken we aan een school waar veel aandacht is voor omgaan met elkaar, waar je wordt gezien, iedereen een kans krijgt, en waar alle leerlingen weten dat ze bij iemand terecht kunnen als ze daar behoefte aan hebben."

"Het platform sociale veiligheid komt regelmatig bij elkaar om zaken betreffende sociale veiligheid af te stemmen en uit te wisselen. Door casussen met elkaar te bespreken en ervaringen te delen, kunnen we ook beter preventief werken", vertelt Groenenberg. "We zijn dit schooljaar ook begonnen met intervisiebijeenkomsten. Daarvoor hebben we een externe intervisor ingeschakeld, dus iemand die wat verder van de school afstaat. Dat werkt heel prettig."

BEWAKEN EN BEVORDEREN

Een ander aandachtspunt is de rol die docenten spelen bij het bewaken en bevorderen van de sociale veiligheid in de klas. Groenenberg: "Op locatie Clauslaan zijn wij nu druk bezig met het implementeren van de TOPs! Methodiek.

Deze methodiek helpt medewerkers om op coachende wijze en vanuit verbinding met leerlingen om te gaan. Daarnaast maken we leerlingen bewust van hun gedrag en leren wij hen beter te ondersteunen bij het maken van de juiste keuzes. Doordat we met elkaar investeren in professionaliteit en kwaliteit zal het op de langere termijn bijdragen aan de sociale veiligheid het schoolklimaat.

DURVEN BIJSTUREN

Ook buiten de muren van de school wordt op schoolveiligheid ingezet. De scholen voor voortgezet onderwijs en mbo in Zoetermeer hebben een convenant schoolveiligheid afgesloten met de politie, het Openbaar Ministerie en de gemeente. In het convenant staat hoe je moet handelen bij grensoverschrijdend gedrag en calamiteiten. Ook heeft elke vo-school een vaste contactpersoon bij de politie, een zogenoemde 'schoolagent'. Momenteel onderzoeken de betrokken partijen hoe ze het po kunnen betrekken om tot een doorgaande leerlijn po-vo te komen op veiligheidsgebied.

TIP

Het werkt heel goed om binnen de school een groep te vormen van mensen die allemaal bijdragen aan het creëren van een school waarin leerlingen zichzelf mogen zijn, kansen krijgen en zich ontwikkelen door vallen en opstaan met het doel dat ze op een positieve manier deelnemen aan de samenleving.

Montessori Lyceum Groningen

Met hoofd, hart en handen

‘Het begint met de juiste mentaliteit. Je moet niet te lang praten, maar gewoon doen. We leren er ook van als het misgaat...’ Als je aan het team van het Montessori Lyceum Groningen vraagt waarom de inspectie zo onder de indruk is van de professionaliteit van hun burgerschapsonderwijs, komt er heel wat los.

“We belonen het enthousiasme en het lef van medewerkers”, zegt rector Arno Moeijes. “Heeft iemand een voorstel? Ga het maar doen, kijk of het landt, of het permanent deel van de school wordt. En als dat zo is dan zijn er natuurlijk ook uren beschikbaar. Het betekent natuurlijk ook dat je soms iets moet opofferen: bijvoorbeeld dat die docent er even niet is, omdat hij op excursie is.”

“Heel belangrijk is ook de nieuwsgierigheid van Montessori-leerlingen om hun eigen pad te vormen”, vindt leraar aardrijkskunde Karel-Jan Pouw. “En dat docenten dat ondersteunen. Dat maakt dat burgerschap werkt bij ons op school. Als je onderwijsvisie in het DNA van de school zit en aansluit bij het burgerschapsonderwijs wordt het een vanzelfsprekend onderdeel van wat je doet.”
“Er is veel aandacht geweest voor het formuleren van een visie, voor het aanbrengen van samenhang. En daar hebben we ook de leerlingen bij betrokken”, zegt leraar Frans Peter Rutgers. “Iedereen maakt ook deel uit van een

werkgroep waar hij of zij iets mee heeft. De uren die je daarin steekt, gaan af van andere vergadertijd. Maar het maakt iedereen wel enthousiast.”

BINNEN EN BUITEN

Leren binnen en buiten de school is een belangrijk uitgangspunt van het Montessorionderwijs. Dat zie je terug bij de uitwisselingen in de vierde klassen. De school heeft daarvoor een groot netwerk met Europese scholen. “We zoeken bijzondere plekken op. Je hoeft niet altijd de geijkte dingen te bezoeken”, zegt Peter Rutgers. “We proberen de ervaringen die ze opdoen te vertalen naar een situatie die voor hen begrijpelijk is. Daarvoor moeten het authentieke en tastbare ervaringen zijn. Leren doe je met hoofd, hart en handen, zei Maria Montessori. En dat werkt. De penetrante schoonmaakkucht die nog altijd in de Stasi-gevangenis hangt, blijft de leerlingen altijd bij. Laat de leerlingen zien waar de samenhang zit, en maak het echt. Neem ze serieus als burger: verander de wereld maar, ga je gang!”

*Dit interview vond plaats voor het handboek *Wereldburgerschap*. Bram Eidhof schreef het in opdracht van Unesco en Nuffic.*

TIPS

- Kijk wat je al doet. Het zal je verbazen. Begin klein, ga daarna verder bouwen, en maak met een groep een plan.
- Samenwerken kan altijd, je krijgt daar ook van alles voor terug.
- Als schoolleider: geloof in de plannen van je docenten
- Als je voelt dat je directie vertrouwen in je heeft, maakt dat ook dat je kunt excelleren.
- Zoek samenwerking, je kunt zo veel van elkaar leren.

IJKPUNT 8

KWALITEITSZORG

ONZE SCHOOL ZORGT ERVOOR DAT DE RANDVOORWAARDEN VOOR GOED BURGERSCHAPS-ONDERWIJS OP ORDE ZIJN

- Wij evalueren de kwaliteit en resultaten van het burgerschapsonderwijs regelmatig.
- Onze schoolleiding leeft onze visie op burgerschap voor en draagt die actief uit.
- Onze school heeft voldoende middelen (tijd, materiaal, geld) om het burgerschapsonderwijs vorm te geven.
- Ons bestuur zorgt voor de voorwaarden voor de kwaliteitsbewaking en -verbetering van het burgerschapsonderwijs.

Ok voor burgerschapsonderwijs is kwaliteitszorg een wettelijke eis. De school neemt het burgerschapsonderwijs mee in de brede kwaliteitszorgcyclus, zoals vastgelegd in het schoolplan en/of een kwaliteitsdocument. De school betreft het personeel, en vaak ook leerlingen, ouders en partijen buiten de school bij de kwaliteitszorg.

Door middel van kwaliteitszorg wil de school:

- inzicht krijgen in het burgerschapsonderwijs (wat doen we al?),
- inzicht krijgen in de kwaliteit ervan (wat gaat goed en wat moet beter?),
- de situatie beoordelen (realiseren we onze ambities en voldoen we aan de wettelijke eisen?),

- verbeteringen bewerkstelligen (welke stappen moeten we zetten?).

Om de benodigde informatie te verzamelen, gebruikt de school QuickScans en zelfevaluatie-instrumenten. Een QuickScan geeft een beeld van de tevredenheid over het burgerschapsonderwijs van leerlingen en/of personeel, en een zelfevaluatie-instrument levert een oordeel op over de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs.

Het schoolbestuur ziet erop toe dat de school de kwaliteitszorg op orde heeft en geeft sturing aan de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs. Ook is het bestuur een belangrijke gesprekspartner voor de onderwijsinspectie.

Cambreur College Dongen

Zelfs in de nieuwbouw vind je de kernwaarden terug!

De vijf kernwaarden van het Cambreur College geven richting aan het schoolplan, de beleidsontwikkeling, de functioneringsgesprekken en zelfs aan het programma van eisen waaraan het pas geopende schoolgebouw moest voldoen. “Kernwaarden bepalen onze koers, ook voor burgerschapsvorming”, zegt directeur René Hermans.

Leerlingen, ouders en teamleden van het Cambreur College stelden samen de vijf kernwaarden vast: Thuis zijn, Samen, Ambitie, Groei en Eigenaarschap. Elke kernwaarde is uitgewerkt in gewenst gedrag voor leerlingen, leraren én ouders. ‘We praten met elkaar in plaats van over elkaar’ (‘Samen’) of ‘We creëren een veilige en goede sfeer’ (‘Thuis zijn’).

Die veilige en goede sfeer is ook terug te vinden in het nieuwe schoolgebouw dat onlangs is opgeleverd. Een brede loper voert naar de hoofdingang, waar leerlingen, teamleden en gasten door één en dezelfde voordeur de school binnen komen. Hermans zelf staat als gastheer dagelijks aan de poort om de leerlingen te verwelkomen. “We willen dat leerlingen voelen dat dit hun tweede thuis is. Het is belangrijk dat onze kernwaarden levend worden gehouden. Dat doen we door er in allerlei contexten naar te verwijzen, bijvoorbeeld tijdens speeches en personeelsvergaderingen, maar ook gewoon in het dagelijks leven in de klas en in de gang. Benoem het als er iets in je werk is dat je stoort, en spreek elkaar aan op de uit de waarden voortvloeiende afspraken. Zo is het voor leerlingen, leraren en ouders duidelijk wat er van hen wordt verwacht.”

ZELFEVALUATIE

Hermans vindt het ook belangrijk dat de school reflecteert op de kwaliteit van het eigen burgerschapsonderwijs. Daarvoor gebruikt het Cambreur College het zelfevaluatie-instrument

voor burgerschap, ontwikkeld door de UvA¹. “Dat geeft inzicht in wat je als school al doet en wat beter kan”, vertelt Hermans. “Op de vraag ‘Is er voldoende actualiteit in de lessen?’ scoorden wij bijvoorbeeld minder goed. De secties hebben toen besproken hoe ze dit kunnen verbeteren.”

BEZINNING

Trots is Hermans op de bezinningsdagen, een lange traditie van het Cambreur College. Elk jaar gaan de voorexamenklassen van vmbo, havo en vwo twee of drie dagen weg van school om zich te bezinnen. Ze doen dat naar aanleiding van sprekers, bijvoorbeeld ex-verslaafden of gedetineerden, die tijdens de bezinningsdagen hun persoonlijke verhaal komen vertellen. Ook ‘Over de Streep’, een werkvorm bekend van het gelijknamige tv-programma, wordt ingezet. Zo komen ook de eigen levensverhalen van leerlingen en collega’s naar voren, bijvoorbeeld over rouw of lastige thuissituaties. “Zulke ervaringen worden in deze veilige setting, in een andere omgeving, gemakkelijker gedeeld”, zegt Hermans. “Leerlingen en docenten leren elkaar op een nieuwe manier kennen. Leerlingen ervaren dat veel medeleerlingen, net als zij, ook iets hebben meegemaakt. Het gaat om vertrouwen, waardering, respect, luisteren en begrip hebben. De bezinningsdagen zijn daarmee heel belangrijk en waardevol in de groei naar goed burgerschap.”

¹ ‘Schoolzelfevaluatie Sociale kwaliteit onderwijs’ (Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit van de UvA).

RSG Tromp Meesters Steenwijk

Handvatten om burgerschap door te ontwikkelen

In de zoektocht naar goed burgerschaps- onderwijs sloot Tromp Meesters zich al in 2015 aan bij de Academische Werk- plaats Sociale Kwaliteit van Onderwijs, een samenwerkingsverband tussen scholen (basis- en voortgezet onderwijs), de Inspectie van Onderwijs en de Universi- teit van Amsterdam. Afdelingsleider mavo- havo Alie Gerrits deed mee aan een vier jaar durend burgerschapsproject waar ze de hobbels op het pad van burgerschaps- vorming heeft leren kennen.

“Ik heb geleerd om burgerschapsonderwijs inhoud te geven, er leerdoelen voor te formuleren en de kwaliteit te borgen. Ook kreeg ik een zelfevaluatie instrument aangereikt waarmee je op gedegen wijze kunt kijken naar het beleid en het aanbod voor burgerschap in de school. Je checkt er ook mee of burgerschap is terug te vinden in documenten en of het beleid wordt geëvalueerd. Het zet je op scherp en het geeft handvatten om burgerschapson- derwijs door te ontwikkelen. In dat proces zitten we nu.”

‘Wat neem je mee van deze ochtend bij de Voedselbank?’

Tromp Meesters biedt geen apart vak/lessen aan voor burgerschapsvorming, maar heeft het een plaats gegeven in projectweken en vaste activiteiten: “We vinden dat leerlingen burgerschap echt moeten beleven”, zegt Gerrits. “We zien de school als een oefenplaats voor het ontwik- kelen van sociaal-maatschappelijke competenties, zodat leerlingen de school met voldoende bagage verlaten. Het is voor ons wel een uitdaging om de samenhang binnen het aanbod te vinden en zichtbaar te maken. Volgt het één logisch op het ander? Maar ook: reflecteren we met leerlingen voldoende op de doelen van de activiteiten? Bijvoorbeeld: wat heb je geleerd van deze ochtend bij de Voedselbank, wat neem je daarvan mee?”

IS DIT BURGERSCHAP?

Gerrits is zeer te spreken over de bijdrage die leerlingen- vereniging Doteas levert aan de burgerschapsvorming.

“Zij denken en doen actief mee: wat past bij de school en wat kunnen wij daaraan bijdragen? Voor mij is dat ook burgerschap, al realiseren leerlingen – en ook docenten – zich lang niet altijd dat ze met burgerschap bezig zijn. Dat zouden we wat explicieter kunnen benoemen. Aan de andere kant kun je je ook afvragen of dat altijd nodig is. Moet je bij elke activiteit of initiatief zeggen: hé jongens, dit is burgerschap? Ik vind van niet; het gaat erom dat het gebeurt.”

CURSUS MEDIATION

Er heerst op de school een veilig leefklimaat, iets dat wordt bevestigd door de hoge scores in de LAKS-enquête. De school hecht veel waarde aan de jaarlijkse Burger- schapsmeting van de Alliantie Burgerschap, waarmee de burgerschapscompetenties van leerlingen worden gemeten. In het begin leverde dat verbeterpunten op voor de omgang met elkaar in het eerste leerjaar, vertelt Gerrits. “Daar is toen actie op ondernomen. Zo hebben docenten en ondersteuners een cursus mediation gevolgd. We hebben daarvan een eigen variant ontwikkeld, die bovenbouwleerlingen nu ook kunnen volgen. Zo verspreidt deze kennis zich verder in de school. Als een docent iets waarneemt in de klas, waar hij de vinger niet achter krijgt, dan kan hij een mediator inschakelen: een docent die geen lesgeeft aan de betreffende klas of, als het om een brugklas gaat, een bovenbouwleerling. En dat werkt!”

IJKPUNT 9

VERBINDING

ONZE SCHOOL HEEFT HET BURGERSCHAPSONDERWIJS AFGESTEMD OP ONZE MAATSCHAPPELIJKE OMGEVING

- **Ons burgerschapsonderwijs is afgestemd op onze maatschappelijke omgeving.**
- **Wij werken, waar dat zinvol is, samen met ouders en maatschappelijke partners, en we stemmen af met andere scholen over de (gezamenlijke) invulling van onze maatschappelijke verantwoordelijkheid.**
- **Ons burgerschapsonderwijs en de resultaten daarvan zijn inzichtelijk voor de buitenwereld; we zijn transparant en leggen verantwoording af.**

Bevordering van burgerschap vereist samenwerking met anderen in en buiten de school. Zo overlegt de school met andere scholen en partners in opvoeding en onderwijs over de inhoud van het onderwijs, over de afstemming van activiteiten en over de begeleiding van leerlingen.

De school betreft personeel en waar mogelijk leerlingen en ouders actief bij de ontwikkeling en de vormgeving van het burgerschapsonderwijs.

De school legt verantwoording af aan de medezeggenschapsraad en aan ouders. Juist bij burgerschap, waarvan

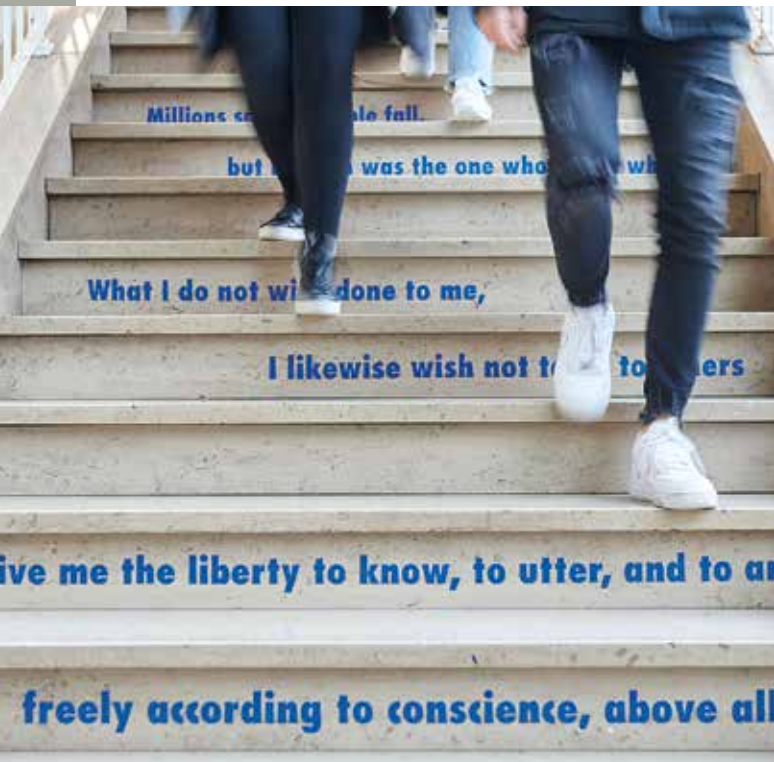
gesprek, uitleg, uitwisseling, interesse en respect belangrijke ingrediënten zijn, zijn transparantie, verantwoording en het samen nemen van verantwoordelijkheid van groot belang.

School en schoolbestuur doen jaarlijks verslag van de resultaten en onderhouden hierover contact met relevante interne geledingen (Raad van Toezicht, medezeggenschapsraad, leerlingenraad), met de maatschappelijke omgeving (bedrijfsleven, maatschappelijke instellingen of religieuze organisaties) en met de overheid (gemeente, onderwijsinspectie).

Lyceum Kralingen Rotterdam

'Als je elkaar wilt begrijpen, moet je elkaar ook kennen'

Lyceum Kralingen in Rotterdam brengt leerlingen een open houding bij waarmee ze mensen uit andere culturen en met andere overtuigingen echt kunnen en willen leren kennen. In een samenleving van wereldburgers voelt iedereen zich gewaardeerd en geaccepteerd. Mensen en bedrijven gaan er duurzaam om met hun omgeving en met de aarde. "Wij vinden dat het onderwijs een belangrijke rol speelt in het creëren van zo'n wereld", zegt directeur Ilyas Bagci.

"We besteden veel aandacht aan complexe situaties in de wereld, in Nederland, maar ook in Rotterdam, waar meer dan 120 verschillende nationaliteiten leven. Het is van belang dat leerlingen respectvol met elkaar omgaan en de dialoog aangaan, maar ook dat ze erover nadenken welke conflicten deze diversiteit met zich meebrengt en wat je daaraan zou kunnen doen. Ons uitgangspunt is: als je elkaar wilt begrijpen, moet je elkaar ook kennen. Daarom geven we onze leerlingen in allerlei contexten informatie over verschillende culturen en culturele uitingen."

AFLATOUN

Dit schooljaar (2020/2021) sloot Lyceum Kralingen zich als een van de eerste Nederlandse scholen aan bij Aflatoun, een wereldwijd netwerk dat zich ten doel stelt de kansen van kinderen te vergroten. 'Aflatoun biedt wereldwijd sociale en financiële educatie aan miljoenen kinderen en jongeren en stelt hen in staat om een positieve verandering te bewerkstelligen voor een meer rechtvaardige wereld', aldus de website van Aflatoun. Bagci: "Er is een enorme hoeveelheid zeer rijk materiaal waarvan wij in de burgerschapslessen gebruikmaken. En het mooie is dat Aflatoun ook scholingen aanbiedt, waarin docenten leren wat ze in de klas allemaal met de materialen kunnen doen. Wij zijn tot nu toe erg enthousiast. Er is basismateriaal en plusmateriaal, het is beschikbaar in verschillende talen, en je kunt het op allerlei manieren inzetten."

MANIFEST BURGERSCHAP

Een andere recente ontwikkeling die Bagci belangrijk vindt, is het Rotterdams Manifest burgerschap, opgesteld door schoolbestuurders, leraren en leerlingen naar aanleiding van de bedreiging van een docent in Rotterdam. Dat gebeurde kort na de moord in Parijs op leraar Samuel Paty, die in een les over de vrijheid van meningsuiting spotprenten van Mohammed had laten zien. "Met het manifest geven we aan dat we de vrijheid van meningsuiting heel belangrijk vinden en dat bedreiging van onze docenten absoluut niet kan", zegt Bagci. "Het is heel goed om je daarover samen - als schoolbesturen en gemeente - uit te spreken, maar het belangrijkste is dat je de strekking van het manifest terugziet in de school en in de klas, zodat het voor leerlingen gaat leven. Dankzij ons programma voor wereldburgerschap is het bij ons op school heel vanzelfsprekend dat we die vertaalslag maken."

TIP

Zorg ervoor dat de leerlingen actief kunnen bijdragen en betrek ze bij alle facetten van het onderwijs. Zo betrekken wij leerlingen bijvoorbeeld bij het aannemen van nieuwe collega's. Een geweldige ervaring voor de leerlingen, maar ook voor ons als personeel!

COLOFON

Deze publicatie van de VO-raad is tot stand gekomen met hulp van de PO-Raad, Stichting School & Veiligheid en Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit onderwijs.

Voor meer informatie en ondersteuning online:

www.vo-raad.nl/themas/burgerschap

Zie ook onze burgerschap-pagina op LinkedIn:

www.linkedin.com/showcase/burgerschap-vo

Mail:

burgerschap@vo-raad.nl

VO-raad

Aidadreef 4

3561 GE Utrecht

T 030 232 48 00

© 2021 VO-raad, Utrecht

www.vo-raad.nl/burgerschap

VORAAD
Vereniging van scholen
in het voortgezet onderwijs